

חינוך שלילי

אי-אפשר לחשוב על חינוך מתקדם - חינוך שבו "הילד במרכז" - מבלי לחשוב על ז'אן-ז'אק רוסו. ד"ר עמוס הופמן טרח הרבה על ספרו של רוסו "אמיל", אחד הספרים החשובים ביותר בתולדות החינוך. הוא מסביר מהי תרומתו של הספר למחשבה ולעשייה בחינוך ומגן על רוסו מפני חורשי רעתו

יורם הרפז

פרו של ז'אן-ז'אק רוסו "אמיל", או על החינוך" (מאגנס, דביר, 2009. מצרפתית: ארוה טירר אפלרויט) ראה אור בעברית לפני חודשים אחדים. מבחינת החינוך זה לא עוד ספר, זה אירוע. "אמיל" הוא אחד הספרים המשפיעים ביותר על מחשבת החינוך; כל הרעיונות הרדיקליים בחינוך - רעיונות שביקשו לתמוך בהתפתחותו של הילד - יצאו מהספר הזה.

ד"ר עמוס הופמן, מרצה להיסטוריה במכללת בית ברל, כתב לספר הקדמה מלומדת וליווה אותו בהערות רבות. הופמן הוא גם הסגור הטוב ביותר של רוסו, שהיה אישיות מפקפקת למדי (הפילוסוף הסקוטי דיוויד יום, שאירח אותו, כתב עליו: "כל מי שמכיר את רוסו מתחיל להאמין בשדים ורוחות"). הוא מספק הסברים אוהדים לפדגוגיה המניפולטיבית של רוסו, כמו גם להפקרת ילדיו בבתי יתומים. כך או כך, אי-אפשר לחשוב חינוך, לא כל שכן חינוך מתקדם, מבלי לחשוב על רוסו.

קצת רקע בבקשה על "מערכת החינוך" בתקופתו של רוסו. אף ש"אמיל" יצא לאור בתקופה המכונה

"עידן הנאורות", לא הייתה בתקופה זו מערכת חינוך במובן המקובל כיום ולא הייתה חובה ללמוד בבית הספר. כמחצית מהילדים בצרפת קיבלו חינוך כלשהו - בדרך כלל ידיעת קריאה (לא בהכרח כתיבה) ואולי קצת יסודות בחשבון. את ההשכלה הבסיסית הזאת קיבלו התלמידים בבתי ספר שהיו ברובם בניהול הכנסייה או אגודות אחרות הקשורות בה. למדינה המלוכנית לא הייתה אחריות לחינוך. בבתי הספר הקיימים לא היו כיתות מחולקות לפי גיל, כמקובל היום, ורוב הלימוד נעשה בחדר אחד. המורה לימד קבוצות שונות של תלמידים לפי רמתם. זה היה עולם שונה לגמרי מעולמנו: השכלה נחשבה למותרות, ולא הייתה נחוצה לרוב האנשים לשם התקדמות בחיים.

האם רוסו זכאי לתואר "המהפכן הראשון בחינוך"? הוא המליץ למחנכים באמצע המאה השמונה עשרה להתאים את החינוך להתפתחות הטבעית של הילד, וזו המלצה מהפכנית - גם כיום.

אני לא חושב שרוסו היה "המהפכן הראשון" בחינוך. תפיסתו אכן הייתה מהפכנית, אך קדמו לו הוגי דעות שהוא למד מהם. הטענה שהחינוך צריך להתאים עצמו

להתפתחות הטבעית של הילד נשמעה בנוסח אחר מפי הוגים שקדמו לרוסו. המייסד של מחשבת החינוך המודרני לא היה רוסו, אלא ג'ון לוק. הוא טען בספרו "מחשבות אחדות על החינוך" (פורסם ב-1693, כשבעים שנה לפני "אמיל") שיש להתאים את החינוך לתהליך התפתחותם של ילדים. הוא עיגן גישה זו בעקרונות פסיכולוגיים ופילוסופיים לפיהם האדם נולד "לוח חלק" וכל הידע שהוא צובר נובע מקליטת החושים. השכל האנושי מעבד את רשמי החושים ויוצר צירופים שמצטברים אט-אט לידע על העולם. תהליך החינוך, לפי לוק, אינו אלא הסדרה של הקליטה החושית של התינוק תקופה "חינוך על פי הטבע", כי הוא הולך בעקבות ההתפתחות הטבעית של הילד. רוסו קיבל מלוק את העקרונות הללו, אך הרחיב אותם ושינה את משמעותם.

איך עושים "חינוך על פי הטבע" לפי רוסו? אסור ללמד את הילד דבר באופן מכוון. לא צריך שום תכנית לימודים, לא צריך ספרים וודאי שאין צורך בבתי ספר ובמורים. לפי רוסו הילד ילמד כל מה שהוא צריך ללמוד באופן טבעי וכמעט בלא עזרה.

ז'אן-ז'אק רוסו בתחריט מן המאה ה-18, "הספריה הלאומית", פריז הופיע על עטיפת הספר "הזיות של מטייל בודד", שיצא בהוצאת כרמל ירושלים

הילד ילמד לא מתוך כך שמישהו יגיד לו ללמוד, אלא מתוך כורח, שכן הידע יהיה נחוץ לו כדי להתקיים. לתהליך זה קרא רוסו "חינוך שלילי", כלומר חינוך שאינו נרכש באמצעות הוראה ישירה. "מה מוטל עלינו כדי לעצב את האדם?" הוא שאל, וענה: "עלינו למנוע כל עשייה", שכן צריך לדעת "לאבר זמן" בחינוך. כמה שונה עיקרון זה מתפיסות למידה בנות זמננו! אצל רוסו אין חומר שצריך לכסות לקראת בחינה, אלא שורה של התנסויות "טבעיות" שצוברות בהדרגה ידע ותובנות. למרות - אולי בגלל

- שהתלמיד של רוסו אינו קורא ספרים ואינו לומד "מקצועות" שמבוגרים כופים עליו, הוא ילד פעיל וסקרן, שמגיב למצבים ממשיים שהוא נתקל בהם. "החינוך השלילי" כרוך בפעילות של התלמיד. הוא שונה מ"חינוך חיובי", שפירושו הוראה הכפויה על התלמידים ולמידה פסיבית של מידע מנותק מניסיון החיים שלהם. "החינוך השלילי" שלל חינוך והלך עם הצרכים האנוכיים של הילד. לא. רוסו הבחין הבחנה חדה בין חינוך "האדם" לבין חינוך "האזרח". חינוך האדם

משמעו חינוך של אדם לראות רק את עצמו בעולם, ואילו חינוך האזרח משמעו לוותר על עצמיותו לטובת הקהילה או "הרצון הכללי" של החברה שבתוכה הוא חי. ראשית (עד גיל 15 בערך) יש לחנך את הילד להיות "אדם". אחר כך, בגיל 15-25, יש לחנכו להיות "אזרח". המעבר מחינוך האדם לחינוך האזרח נעשה אצל רוסו באמצעות קשר של אהבה שהחניך המתבגר יוצר עם נערה שהמחנך מצא עבורו. כינונה של חברה אנושית מושלמת נעשה אפוא באמצעות האהבה. כיצד מגשרת האהבה על שני ה"חינוכים" האלה של אדם ואזרח?

אהבה לפי רוסו - עוד רעיון משפיע שלו - היא תיעול של התשוקה והתאוה המינית לכיוונים מועילים לכלל החברה. תיעול התשוקה הזאת לכיוון של אהבה הופך אותה לרגש מעודן ו"חברתי", שכן האוהב מפנה את תשומת הלב מצרכיו שלו לצרכיו של האהוב. בסופו של דבר, האהבה בין גברים לנשים הופכת את השותפות ביניהם לא רק למימוש הצורך המיני, אלא למשהו נשגב, כמעט אלוהי; היא מאחדת אותם במטרה משותפת. "כל אחד מצווה ושניהם אדונים" - כך הוא כתב. המצב הזה, שבו כל אחד גם מממש את רצונותיו וגם נכנע לרצון זולתו, הוא המצב האזרחי האידאלי. מצב זה תואר בהרחבה בספרו של רוסו "האמנה החברתית", שיצא לאור חודשים ספורים לפני "אמיל".

לסופי, מושא האהבה של אמיל, אין תפקיד מרכזי באהבה עצמה ובחברה בכלל. בעניין מעמד האישה רוסו לא פריך דרך. אכן, תפיסתו של רוסו את מעמדה ותפקידה של האישה איננה מקובלת היום ואף מרגיזה את הקוראים בני זמננו, שכן רוסו קבע שתפקידה המהותי של האישה הוא לשאת חן בעיני הגבר. אולם השאלה היא למה התכוון רוסו באמירה זו. יש להבין

יצאת טוב מהמלכודת המגדרית. האם תוכל לצאת גם מהמלכודת הזאת: אצל רוסו הילד לא לגמרי במרכז. עליו לחוות את עצמו במרכז, אבל המבוגרים כבר קבעו מה עליו לרצות. זו מניפולציה פדגוגית מבווערת. רבים טענו מה שאתה טוען, שלא הילד במרכז ב"אמיל", כי אם המחנך. הסבורים כך טוענים כי כל תהליך החינוך של רוסו אינו אלא מניפולציה רגשית וגופנית של

"אצל רוסו אין חומר שצריך לכסות לקראת בחינה, אלא שורה של התנסויות 'טבעיות' שצוברות בהדרגה ידע ותובנות. למרות - אולי בגלל - שהתלמיד של רוסו אינו קורא ספרים ואינו לומד 'מקצועות' שמבוגרים כופים עליו, הוא ילד פעיל וסקרן, שמגיב למצבים ממישים שהוא נתקל בהם"

המחנך על התלמיד ושהמחנך שולט בתלמיד באמצעות יצירת מצבים שמחייבים את הילד לפעול בדרך מסוימת, וכך ללמוד לקחים שונים. לדוגמה, הוא גורם לילד ללכת לאיבוד ביער כדי שיוכל למצוא את דרכו חזרה הביתה בעזרת מיקום השמש בשמים. במקרים קשים יותר, המחנך גורם להשפלת הילד בפומבי, ביריד הומה אדם, כדי שילמד שלא להתיימר לדעת משהו שאינו יודע. רוסו כותב: "הנח לו שיאמין תמיד כי הוא הארון, בעוד שהארון יהא תמיד אתה [...]. אין ספק שעליו לעשות כרצונו בלבד, אך אל לו לרצות אלא את מה שברצונך שיעשה". הילד סבור אפוא שהוא מחליט הכול, אולם למעשה המחנך מביים הכול. אכן, מדובר במניפולציה, אך האם אין אנו נוקטים דרכים דומות לפעמים, אם כי לא באופן שיטתי כל כך? מי מאתנו לא נתן לילדיו לנסות דברים כדי שילמדו מתוך טעויותיהם? מי מאתנו אינו זוכר תחושות השפלה וכישלון שהוריו ומוריו גרמו לו בילדותו? אם כן, על אף המניפולציה שאולי כרוכה בכל תהליך של חינוך, חשוב לשים לב לכך שבסופו של דבר התלמיד של רוסו הוא שמקבל את ההחלטה כיצד לנהוג במצבים מסוימים. לכן מנקודת המבט המיוחדת של רוסו התלמיד פועל מתוך רצונו החופשי.

נגיד. ומהו לדעתך החידוש החינוכי הגדול של רוסו?

אני סבור שהחידוש החשוב ביותר שרוסו חידש בחינוך היה ראיית התהליך החינוכי כתהליך של גאולת האדם. מנקודת מבטו החינוך אינו תהליך של לימוד מקצועות בבית הספר או לימוד נימוסים ומנהגים בבית, אלא תהליך שבו כל אדם לומד להכיר את עצמיותו האותנטית, ובסופו של דבר מתחבר לחברה מתוך תחושת אחריות כדי להביא לתיקון הקלקולים שהתרבות המודרנית - תרבות שטחית של צריכה, של אופנות חולפות ושל אגואיזם - מביאה על האדם. מנקודת מבט זו החינוך של רוסו הוא חינוך ביקורתי, חינוך שמבקש מהאדם להוציא מעצמו את הטוב ולהימנע מהמאפיינים ההרסניים של התרבות המודרנית.

כיצד התקבל "אמיל" בזמנו?

בענין ההתקבלות צריך להבחין בין אנשים פרטיים לבין המערכת הציבורית, כלומר השלטונות, שמנעו פרסום של "כתבים מסוכנים". אנשים פרטיים קיבלו את הספר בהתלהבות, ורבים ראו בו מורה דרך פדגוגי. רבים שכתבו לרוסו וביקשו הנחיות מדויקות כיצד ליישם את תפיסתו. אפשר לומר של"אמיל" היו כמה השפעות מידיות, ודווקא בתחומים שאולי אינם צפויים. למשל, רוסו ממליץ בספרו על הנקת אם ולא הנקת מינקת, שהייתה מקובלת באותה תקופה. ההסבר שלו לדרישה זו אינו רפואית-זונית, אלא חברתי-רגשי. האם חייבת להיניק את ילדיה לא רק משום שחלב אם מיון יותר, אלא משום שההנקה יוצרת קשר הדוק בינה לבין תינוקה ובאופן עקיף גם תחושת אחריות של האב למשפחתו, וכך מתחזק התא המשפחתי הבסיסי - שהוא יסוד לחברה הרמונית. אם שאינה מיניקה את ילדיה, הוזהר רוסו, גורמת בסופו של דבר לקרע חברתי. ובכן, אנשים שקראו את "אמיל" הודהו עם דרישה זו, וידוע לנו שהייתה עלייה ניכרת במספר האמהות שהיניקו את ילדיהן.

והשלטונות, המלוכה והבנסייה?

הם ראו ב"אמיל" ספר מסוכן שעלול לערער את ערכיה הבסיסיים של החברה, שכן יש בספר ביקורת חריפה על הדת והממסד הכנסייתי (אם כי לא על עצם האמונה באלוהים), ובעקיפין גם על המערכת השלטונית שתומכת בממסד הזה. זה אולי לא קשור ישירות לחינוך, אך פרק זה בספר הביא לרדיפתו של רוסו, להגלייתו מצרפת ולהעלאת ספרו על המוקד בפריז ובמקומות רבים אחרים

באירופה. באופן רשמי היה הספר אסור לקריאה, אם כי ברור שהיה אפשר להשיגו בדרכים מחתרטיות. רבים הבינו שבסופו של דבר "אמיל" הוא ספר פוליטי, ולא ספר שעוסק בחינוך לעצמו. יש לחזור ולהרגיש שתכלית החינוך על פי רוסו היא תיקון האדם והחברה, ולא סתם לימוד של תחומי דעת שמישהו (משרד החינוך, למשל) הגדיר שהם נחוצים.

מה לדעתך החינוך של ימינו יכול וצריך לקחת מרוסו?

"אמיל" אינו ספר הדרכה למורים או למחנכים, והוא אינו מכיל מתכונים ליישום מדי. הוא ספר שמעורר מחשבה מחודשת על מהות החינוך בכלל ועל תכליותיו. זה סוד יוצמאתו, וזה מה שעושה את "אמיל" ליצירת המופת החשובה ביותר בתחום החינוך בעידן המודרני. לו הייתי צריך לבחור דבר אחד שכדאי לחינוך של ימינו לקחת מרוסו הייתי אומר ש"אמיל" מחזיר את הממד האנושי לחינוך. בעידן שלנו -

"אסור ללמד את הילד דבר באופן מכוון. לא צריך שום תכנית לימודים, לא צריך ספרים וודאי שאין צורך בבתי ספר ובמורים. לפי רוסו הילד ילמד כל מה שהוא צריך ללמוד באופן טבעי וכמעט בלא עזרה. הילד ילמד לא מתוך כך שמישהו יגיד לו ללמוד, אלא מתוך כורח, שכן הידע יהיה נחוץ לו כדי להתקיים"

הטבע לחיים אנושיים. לחיות הוא המקצוע שאני רוצה ללמדו. כשיצא מתחת ידי, לא יהיה, אני מודה, לא שופט, לא חיל, לא כומר; הוא יהיה בראש ובראשונה אדם; כל מה שעל אדם להיות הוא ייטיב להיותו לכשיידרש".

ועם כל ההומניזם המרגש הזה, הוא עצמו מסר את המשותף לילדיו לבית יתומים, כמעט פסק דין מוות באותה תקופה. כיצד הוא מסביר זאת בספרו "הווידויים"? כיצד אתה מסביר זאת?

להערכתו רוסו כתב גם את "אמיל" וגם את "הווידויים" (חיבור אוטוביוגרפי שפורסם רק לאחר מותו; יצירת מופת בזכות עצמה) כמעין כפרה על חטא נטישת ילדיו. ב"הווידויים" הוא מסביר בהרחבה את הנסיבות שהביאו אותו לעשות מעשה נורא כל כך. הוא היה איש צעיר בפריז כשהתחיל לצאת עם נערה פשוטה, כוכסת אנאלפבתית. בעת שנודע לו שהיא בהיריון ממנו הוא ראה בכך "תאונה", ומכיוון שכלל

עידן עגום של סטנדרטים, מבחני מיצ"ב, מבחנים בין-לאומיים ובגריויות, עידן שבו החינוך הוא בעיקרו סוציאליזציה, עידן שבו מדעי החברה שולטים בחינוך במקום הפילוסופיה (ראה את אינְספור המחקרים המתפרסמים בכתבי עת של החינוך) - הגותו של רוסו היא אתגר גדול ובעתה: הוא מדבר על האנושיות שבאדם ועל הצורך של החינוך לגאול את החברה. ואכן, אם את גאולת החברה אנו מבקשים - או אפילו את גאולת האדם היחיד בלבד - הגישה הפילוסופית וההומניסטית של "אמיל" היא יצירת חובה לכל מי שמבקש לעסוק בחינוך ובהוראה. אפשר לסכם זאת באחד הציטוטים היפים בספר הגדול הזה: "בטרם יציבו לו [לילד] הוריו את ייעודו, יעידו

מהפכן בודד

ז'אן ז'אק רוסו (1712-1778), יליד ז'נבה, הוגה דעות שפעל בתקופת הנאורות בצרפת. אמו נפטרה בעת לידתו, ואביו חינך אותו בבית. לאחר שאביו הסתבך בתגרה בז'נבה ונאלץ לעזוב את העיר התחנך רוסו אצל קרובי משפחה. לאחר מכן, כשהיה כבן 13, נשלח לעבוד אצל תחרטן שהתעלל בו. בגיל 16 החליט לברוח מהמעסיק שלו, עבר לצרפת, נדד כמה שנים בין צרפת לאיטליה, ובסופו של דבר הגיע לפריז. הוא התפרסם בשנת 1750, כשזכה בפרס האקדמיה של דיוז'ן על חיבורו "מאמר על המדעים והאמנויות" - היצירה הראשונה שבה העמיד את הטענה המרכזית שלו: האדם טוב במהותו, אך התרבות האנושית משחיתה אותו. את "אמיל, או על החינוך" פרסם בשנת 1762, וזו יצירה שמאחדת ומגבשת הרבה מהתפיסות שפיתח לפני כן. פרסום "אמיל" הביא להגלייתו של רוסו מצרפת, שכן בספר כלולה מסה שמטילה ספק בעיקרי האמונה הנוצרית. כל היצירות שכתב לאחר מכן היו בעלות אופי אישי ואינטימי, ורובן פורסמו רק לאחר מותו. ביניהן יש למנות את חיבורו האוטוביוגרפי "הווידויים" ואת החיבור הקצר "הזיות של מטייל בודד", שמתאר את בדידותו של רוסו לאחר שכל חבריו נטשוהו. במהפכה הצרפתית זכו רעיונותיו של רוסו להערצה רבה, והוא נחשב לאחד המבשרים של רעיונות השוויון והדמוקרטיה. בתקופת המהפכה הובאו שרידיו של רוסו אל הפנתאון בפריז. עד היום קברו משמש את עלייה לרגל למעריציו.

בני דורו, שלא נשאו בתוצאות מעשיהם. אני סבור שאנשים שפוטרים כלאחר יד את כנותו של רוסו טועים. די לקרוא את "אמיל" בשביל להבין את עומק הזעזוע הנפשי שרוסו חווה. אפשר לראות כיצד הילד הספרותי הזה, אמיל, הופך בהדרגה מרמות מופשטת לחלוטין לדמות אהובה. "אמיל שלי", מכנה אותו הסופר. ■